

УНР: ВАЖКЕ ДЕРЖАВНЕ УСАМОСТІЙНЕННЯ

Третій Універсал: на шляху до незалежності. УНР було проголошено 7 листопада 1917 р. III Універсалом УЦР. Цей документ передбачав також вибори (27 грудня) та скликання (9 січня) Українських установчих зборів. До того часу влада в УНР мала належати Центральній Раді та Генеральному секретаріату: «До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України»¹. До складу УНР увійшли Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська (без Криму) губернії².

Проголошення III Універсалу супроводжувалося урочистостями: молебнями, співом «Заповіту» та «Ще не вмерла Україна», підняттям національного прапора. На адресу Центральної Ради, знову, як і в перші місяці революції, надходила безліч вітальних листів та телеграм, а українські газети рясніли повідомленнями про підтримку III Універсалу територіальними громадами, різноманітними зборами, з'їздами, громадськими організаціями, профспілками та радами.

Створення УНР активно обговорювалося міськими думами³. Їхня позиція була надзвичайно важливою для легітимізації влади Центральної Ради. Адже великі міста залишалися,

¹ *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.* Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. С. 400.

² Бойко О.Д. *Формування території Української незалежної держави в часи Української революції (1917—1921 рр.).* Київ, 2007.

³ Скальський В. Обговорення III Універсалу у Харківській міській думі (29 листопада та 2 грудня 1917 р.). *Український історичний збірник.* 2011. Вип. 14. С. 278—289.

як правило, індіферентними до українського руху, хоча й мали активні і досить потужні українські громади. Органи місцевого самоврядування мусили визначитися — чи підтримують вони входження до складу УНР. Дослідникам не відомі випадки протестів проти включення певних територій до української держави. Якщо вони й були, то не такі вже й помітні.

Обговорення III Універсалу у Харківській міській думі відбулося 29 листопада та 2 грудня. Думські фракції та групи пропонували свої проекти резолюцій, які демонструють ставлення різних політичних партій (власне, їх харківських організацій) до цього акта і загалом до Центральної Ради, українського національно-визвольного руху та ідеї української державності. Ці постанови стали концентрованим відображенням громадської думки мешканців Харкова. Після тривалих дебатів міська дума підтримала III Універсал⁴. Подібні постанови ухвалювали і в інших містах, повітах та губерніях.

Чи не найпершим серед завдань, які мала вирішити УНР, була проблема державного апарату, успадкованого від Тимчасового уряду, а пізніше дещо модифікованого. Органи державної влади були продуктом революційної творчості в центрі й на місцях, а тому різнорідними. Для їх уніфікації, становлення гілок влади та розподілу повноважень, зрозуміло, був потрібний час і тісна співпраця осіб, яким населення делегувало повноваження і висловило впевнений вотум довіри.

Номінально структура органів влади на українських землях на листопад 1917 р. мала такий вигляд. Законодавчий орган — Центральна Рада, виконавчий — Генеральний секретаріат, який до проголошення III Універсалу був вищим органом Тимчасового уряду, а з січня 1918 р. мав назву Рада народних міністрів.

У назві центрального органу виконавчої влади простежуються цікаві конотації: секретарства діють за автономної України, міністерства створюються і є ознакою незалежної держави. Творці Генерального секретаріату через назву підкреслювали вторинність / підпорядкованість своїх повноважень щодо російського федеративного уряду.

Судову гілку влади складали Генеральний, апеляційний, міські, повітові та дільничні суди.

Виконавча владна вертикаль УНР являла собою систему губернських та повітових комісарів. На чолі губерній стояли губернський комісар та губернська рада об'єднаних громадських організацій (які мали скласти повноваження після виборів до місцевих народних рад). Комісарів призначало Генеральне секретарство (після IV Універсалу — міністерство) внутрішніх справ. У повітах система дублювалася. З часом, після проведення виборів до органів місцевого самоврядування ради об'єднаних громадських організацій припиняли свою діяльність.

Крім того, з 28 (15) лютого 1918 р. у місцевостях, що перебували у воєнному стані чи стані облоги, було запроваджено посади губернських та повітових

⁴ Там само.

комендантів⁵, а в місцях дислокації військ Центральних держав були відповідно австрійські чи німецькі коменданти. Місцеве самоврядування було представлене губернськими, повітовими та волосними земствами (з 19 грудня — народними радами та їх виконавчими органами — народними управами⁶), а також міськими думами.

На час проголошення УНР у багатьох адміністративних одиницях вже було проведено демократичні вибори до земств, відбулися їх перші засідання. Так, у Київському повіті вибори до повітового земства пройшли 15—17 жовтня⁷, до волосних земств Уманського повіту — 10 вересня, до Уманського повітового земства — 8 жовтня⁸, до волосних земств Роменського повіту — 20 серпня⁹, до Гадяцького повітового земства — 8 жовтня¹⁰. Тож потреба в радах об'єднаних громадських організацій поступово відпала.

Щоправда, через складну політичну ситуацію та зовнішнє військове вторгнення в Україну виникла проблема виборів до губернських народних рад (земств). Так, перше засідання Полтавської губернської народної ради відбулося наприкінці грудня 1917 р.¹¹, а Подільської — лише за кілька днів до гетьманського перевороту — 22—26 квітня 1918 р.¹²

Органи влади УНР не були уніфіковані. Спостерігалися відмінності на місцях у назвах, складі та обсягах повноважень інституцій. Крім того, місцеві органи, виходячи з власних уявлень про справедливий устрій, по-різному розуміючи самоврядування, самі вносили безлад у державне управління.

Через більшовицькі заколоти та російсько-українську війну робота державного апарату була значною мірою дезорганізована. Так, станом на початок березня 1918 р. голова Ради міністрів УНР В. Голубович виконував обов'язки ще й міністра закордонних справ та міністра торгу і промисловості, П. Христюк обіймав посади міністра внутрішніх справ та міністра освіти, М. Ткаченко — міністра юстиції та міністра фінансів, місце перебування кількох інших міністрів було невідоме¹³. Міністерства були недоукомплектовані чиновниками (наприклад, у департаменті митних зборів міністерства фінансів із 60 посад було зайнято лише 28¹⁴) і навіть розшукували своїх співробітників через газети.

⁵ *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали*. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. С. 169—170.

⁶ *Київські губерніяльні вісти*. 1918. № 25.

⁷ Там само. 1917. № 25.

⁸ *Вільна Україна*. 1917. № 19.

⁹ *Вісник Полтавського губернського громадського комітету*. 17 серпня 1917. № 97. С. 4.

¹⁰ *Газета гадяцького земства*. 30 жовтня 1917. № 103. С. 3.

¹¹ *Нова Рада*. 1918. № 8.

¹² Завальнюк О.М., Стецюк В.Б. *Земства Поділля в добу Української революції 1917—1920 рр.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. С. 126.

¹³ *Нова Рада*. 1918. № 32, 13 березня (28 лютого). С. 2.

¹⁴ Гай-Нижник П.П. Народне міністерство фінансів УНР: проблеми становлення (січень—квітень 1918 р.). *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 65.

Посилювалися негативні тенденції і через політичні конфлікти в Центральній Раді, що кілька разів призводили до змін у складі РНМ. У січні 1918 р. уряд В. Винниченка було замінено урядом В. Голубовича, який також виявився нестійким. Після урядових криз у березні та квітні частина міністрів пішла у відставку.

Такі самі проблеми спостерігалися і на місцевому рівні. Наприклад, у Липовецькому повіті виконувач обов'язків повітового комісара Т. Коцюбинський звільнився в середині квітня 1918 р., а на його місце нікого не було призначено. Залишалася вакантною і посада помічника повітового комісара¹⁵. У Сквирському повіті протягом березня—квітня 1918 р. на посаді комісара змінилося чотири особи¹⁶. Губернські та повітові комісари, міліція діяли в умовах хронічного браку фінансування та відсутності озброєнь.

Ситуацію соковито описав у своїх спогадах П. Скоропадський: «В центральних державних інституціях був повний хаос і не було жодної надії, щоби правильна робота могла залагодитись, бо це було швидче не державні інституції, а партійні «ячейки», зложені з людей здебільшого мало освічених і зовсім не досвідчених в тих справах, які їм були доручені»¹⁷. Про проблеми з кадрами для державної служби в УНР яскраво свідчить розповідь галичанина О. Станіміра: «Ми, звільнені полонені подались до Галицько-Буковинського Комітету, щоб там зголоситись. В комітеті було гамірно і повно народу. Нас привітав сам голова д-р В. Сабат словами: «Добре, панове, що ви приїхали, нам треба рук до праці, ми вас потребуємо», а звертаючись до мене додав: «Ви, пане товаришу, знаменитий організатор і промовець, ви підете на повітового комісара до Білої Церкви. Прийдіть завтра до комісаріату, там отримаєте дальші вказівки і 200 000 карбованців на потрібні видатки»... Я промовив: «Пане докторе, я щойно пізнав вас і ви мене, я не є ані організатор, ані промовець, я собі звичайний студент прав, і на такий пост, як повітовий староста (комісар) не надаюся»¹⁸.

Як бачимо, складнощі з кадрами для державного апарату дійсно були, якщо на такі відповідальні посади брали перших-ліпших студентів. Радянська історіографія пов'язувала це з начебто спротивом українського населення владі ЦР та його симпатіями до жовтневого перевороту. Проте й більшовицька влада мала неабиякі проблеми з визнанням: «В городе Ромны и Роменском уезде распоряжения Роменского военно-революционного комитета некоторыми жителями игнорируются»¹⁹. Селяни просто відмовляли в підтримці будь-якій владі і захопилися анархічними ідеями: «Народ тем временем начинает уверять сам себя, что он сам для себя закон и движется по линии автономизирования каждой своей

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. Р-2796. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 27—28.

¹⁶ Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини. *Літопис революції*. 1931. № 1—2. С. 75.

¹⁷ Скоропадський П. *Спогади: кінець 1917 — грудень 1918*. Київ-Філадельфія, 1995. С. 57.

¹⁸ Станімір О. *Моя участь у визвольних змаганнях 1917—1920 рр.* Торонто, 1966. С. 15.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 2988. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 2.

деревни»²⁰, — зауважував з цього приводу сучасник. Втім, у середовищі збуреного народу, що опинився на руїнах імперії Романових, не було спільних поглядів на жодне зі значущих політичних питань: «Населення повіту доведено до того, що по більш забитих селах збираецця йти громадами «просить Царя», а по другіх селах під Києвом збираецця зо зброєю та кілками «виганять Центральну Раду і все начальство»²¹.

Водночас селяни приймали сильну владу, якщо така з'являлася в селі чи повіті. Так сталося з військовою частиною під командуванням В. Петріва. Коли остання під час переходу із Західного фронту в Україну увійшла до Олевська, «гайдамаки не мали хвилинки спокою. Праця кипіла. Виправляли потяги на Київ з майном, реквізували переходячі ешелони з організованими та дезорганізованими дезертирами, впорядкували життя та самооборону околичних сіл, звідки вже зранку 15 почали приходити делегації... Всі вони звертаються за вказівками до штабу полку, який сам не має жадних інструкцій, жадних розпорядків, жадних уповноважень про утворення громадського ладу; сам йде на помацки. Не можна було відмахуватись від життя, бо каламутні хвилі анархії та демобілізованої сольдатески вже починали викидати своє шумовиння на поверхню»²². Мешканці цього поліського містечка, змучені дезорганізацією державної влади, раптово дістали підтримку з боку українського війська. У результаті полк став центром громадського життя Олевська та околиць, а мешканці — прихильними до української ідеї, з етнографічних українців («селян», «мужиків», «тутешніх») перетворившись на українців за переконаннями.

Скрутною ситуацією в державному апараті скористалося чимало місцевих діячів. Вони встановлювали свою владу на невеличкій території, створювали збройні загони і забезпечували життєдіяльність свого села, тероризуючи сусідні. Доволі часто це призводило до справжніх боїв між близькими селами. Так, Кондрацька волосна управа Ананьївського повіту Херсонської губернії повідомляла коменданта станції Бірзула, що «села Гандробури й Липецьке заключили між собою союз й об'явили війну Кондрацькому селу. З огляду на те, що населення озброєне мало, просимо негайно прислати підмогу себто одного кулемета та 100 самопалів»²³.

Проте не слід абсолютизувати інформацію джерел і вважати весну 1918 р. періодом суцільної управлінської кризи та поширення анархії в УНР. Державний апарат, хоч і слабкий, все ж функціонував. Практично в кожному повіті, за бажання, можна було знайти представника влади УНР. В умовах війни, стихійної масової самовільної демобілізації, руйнівної більшовицької агітації УЦР та РНМ вживали заходів до налагодження нормального життя. І при цьому влада УНР намагалася залишитися вірною демократичним принципам, знайти компроміс між усіма мешканцями України.

²⁰ Там само. Ф. 628. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 145.

²¹ Державний архів Київської області. Ф. Р-1871. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 52—53.

²² Петрів В. *Військово-історичні праці: Спомини*. Київ, 2002. С. 287.

²³ *Нова Рада*. 1918. № 21. С. 2.

Більшовицька агресія та проголошення незалежності України. Від самого початку УНР лихоманило від політичної боротьби. Найбільшого клопоту завдавали ліворадикальні сили — більшовики. Їхні перші серйозні спроби захопити владу в Україні припадають на листопад 1917 р., ще до проголошення УНР III Універсалом. Після Жовтневого перевороту в Петрограді захоплення влади в Україні стало одним із перших пунктів у їхньому порядку денному. За логікою експорту революції з Петрограда та Москви більшовики запалювали місто за містом, регіон за регіоном. Тоді відбулися більшовицькі виступи, зокрема в Києві, Вінниці, кількох інших містах. Здебільшого ці спроби були невдалими (попри пізніші твердження радянських істориків та пропагандистів)²⁴. У радянській історіографії вони були поіменовані «жовтневими повстаннями» та «встановленням радянської влади».

Невдовзі серед більшовиків виникла ідея проведення Всеукраїнського з'їзду рад, який би переобрав Центральну Раду та перетворив її з демократичного загальногромадянського органу на всеукраїнський центральний орган трьох суспільних станів — селянства, робітництва та солдатів. Мета задуму була очевидною: на виборах делегатів за такою схемою більшовики отримали б кількісну перевагу, оскільки умови виборів були абсолютно дискримінаційними.

Вочевидь, Українська Центральна Рада також не була обрана на прямих, вільних, загальних виборах. Однак система представництва в Центральній Раді була доволі демократичною. Фактично кожна організація, що заявила про своє бажання, отримувала квоту на представництво. Навіть більшовики свого часу увійшли до Центральної Ради. Щоправда, згодом залишили її.

Всеукраїнський з'їзд рад більшовикам все ж вдалося скликати. При його відкритті 17 (4) грудня 1917 р. виявилось, що вони опинилися в меншості. Тоді пробільшовицькі делегати з'їзду вирушили до Харкова. Там за політичної та військової підтримки російської Ради народних комісарів вони провели власний альтернативний Всеукраїнський з'їзд рад, за результатами якого створили альтернативний Генеральному секретаріатові «уряд» — Народний секретаріат та «парламент» — «Центральний виконавчий комітет совітів робітничих, солдатських та частини селянських депутатів України». При цьому залишили назву держави та навіть назву офіційної газети — «Вістник Української Народної Республіки». Ці органи мали дублювати і вочевидь дискредитувати УЦР, імітуючи боротьбу самих українців проти Центральної Ради, і прикривати експансіоністські наміри російських більшовиків ширмою «громадянської війни».

²⁴ В «Історії міст та сіл Української РСР» зазвичай вказано жовтень-грудень 1917 р. або січень-лютий 1918 р. При більш уважному прочитанні історичних джерел помітно, що поняттям «встановлення радянської влади» автори називали цілу низку різноманітних подій: від ухвалення місцевою радою постанови про підтримку більшовицького уряду або отримання більшовиками переваги в раді до захоплення конкретного населеного пункту Червоною гвардією. При цьому реальна влада в місті чи селі залишалася в руках органів місцевого самоврядування — продовжували діяти міські думи та управи, міські голови. А більшовики просто тішилися тим, що їх не заарештовували.

Водночас з'являється ультиматум ленінського Раднаркому до Центральної Ради з погрозами оголошення війни. Більшовики розпочинають агресію проти УНР, активно просуваючи свої війська у двох основних напрямках — на Харків—Дон і на Полтаву—Київ, принагідно організовуючи чергові спроби заколотів в українських містах і закликаючи солдатів залишати Південно-Західний та Румунський фронти. Заходи військового міністерства УНР на чолі із С. Петлюрою зі стримування масового дезертирства не давали бажаних результатів. Вояки колишньої російської імператорської армії масово поверталися до своїх домівок.

С. Петлюра вимагав від уряду негайного рішення про організацію спротиву агресії. Однак наражався на протидію голови уряду В. Винниченка, який вважав можливим мирний спосіб вирішення конфлікту з російським Раднаркомом. Врешті, С. Петлюра оголосив про свою відставку і, сформувавши добровольчий Гайдамацький кіш Слобідської України, вирушив на полтавський напрямок для боротьби з більшовиками. Новим військовим міністром став Микола Порш.

Одним із його рішень було оголошення повної демобілізації решток старої армії. Доволі часто в сучасній літературі можна натрапити на критику цього рішення. Мовляв, УНР залишилася без армії у такий скрутний час. Однак критики забувають, що рівень боєздатності армії не витримував жодної критики. Солдати та офіцери не хотіли воювати. Тим паче проти російських більшовиків.

Звичною справою для решток армії став непослух своїм командирам, невиконання наказів. Навіть українізовані частини та різноманітні «охочекомонні» полки, що прийшли з різних частин колишньої імперії та були названі на честь славетних українських гетьманів, відмовлялися виконувати розпорядження влади і командування. Але фінансування вимагали — їх потрібно було годувати, одягати, лікувати. Грошей на це в республіканській скарбниці не було, державна фінансова система лише починала налагоджуватися. Матеріальна незабезпеченість загрожувала перетворенням деморалізованих військових на неконтрольовану агресивну силу. Досить згадати про Шевченківський та Дорошенківський полки, які просто оголосили себе нейтральними в більшовицько-українському конфлікті. Хоча ще пів року перед цим у Петрограді гордо крокували під синьо-жовтими знаменами і вимагали передислокації в Україну. В окресленій ситуації альтернативи демобілізації військових частин не було.

Тож рішення М. Порша про загальну демобілізацію було цілком логічним і виправданим. Тим паче, що невдовзі було ухвалено закон «Про народне військо (міліцію)», який визначив засади формування нової української армії відповідно до панівних тоді ідеологічних уявлень про збройні сили. Невдовзі було сформовано Окремий Запорозький загін Армії УНР. Однак практика показала, що ухвалені рішення не досягли своєї мети. Більшовицьку загрозу не було ліквідовано. Докладених зусиль виявилось замало. Ані С. Петлюра, ані М. Порш не зуміли організувати ефективний спротив агресору.

У ніч на Різдво у Києві невідомими був викрадений Леонід П'ятаков — один з лідерів місцевої більшовицької організації. Спочатку знайшовся свідок,

який нібито бачив, як українські козаки втопили у Дніпрі сім мішків з трупами. Оскільки тієї передріздвяної ночі зникли ще й шість невідомих матросів, справу вважали з'ясованою. 4 (17) січня тіло Л. П'ятакова знайшли поблизу ст. Київ-Волинський²⁵. Вбивство набуло розголосу і спричинило потужну громадську реакцію. Член Центральної Ради бундівець Мойсей Рафес вніс відповідну інтерпеляцію (депутатський запит). Міністри мусили виправдовуватися і доводити власну непричетність до згаданих подій²⁶.

Таємниче зникнення та смерть фактично головного київського більшовика спонукала членів цієї партії активізувати свої зусилля із захоплення влади у Києві. Підготовку повстання за традицією здійснював ревком, що формував бойові дружини та поповнював запаси зброї. Але виступу більшовиків проти УНР завадив стан облоги у місті, який було запроваджено з 29 (16) січня наказом командувача Київської військової округи Миколи Шинкаря.

Комендантом Києва та околиць було призначено керівника місцевого Вільного козацтва, члена Центральної Ради соціаліста-самостійника Михайла Ковенка. Він провів кілька спецоперацій, заарештувавши чимало більшовиків, що готували повстання. З Арсеналу вивезли 6 вантажівок зброї. Ув'язнено понад 200 осіб. Різдвяні свята для більшовиків закінчувалися невдало.

Під арешт потрапили і кілька членів УЦР — Сергій Бачинський, Михайло Полоз, Гнат Михайличенко, Олександр Шумський, Григорій Ткаль, Андрій Овчаренко, Опанас Сіверо-Одоевський. Компанію їм склали Микола Біляшівський та Олександр Зарудний. А вже в камері штабу Вільного козацтва заарештовані зустріли свого колегу, також члена Центральної Ради (обіймав посаду товариша військового міністра) В. Кедровського, якого М. Ковенко затримав за кілька годин перед тим. Арештованих підозрювали в «державній зраді».

Проведені арешти спонукали УЦР обговорити питання про депутатську недоторканність. 4 лютого (22 січня) спеціальна слідча комісія зробила доповідь на засіданні Ради. Було встановлено, що між російським Раднаркомом та лівими есерами в Україні існувала змова проти Центральної Ради, яка передбачала її усунення. Декому із заарештованих було обіцяно посади в новому, пробільшовицькому уряді. У доповіді Бориса Мартоса було зазначено, що змовники погодилися «Катеринославщину, Таганрозьку округу та ще деякі гірно-промислові частини України прилучити до Московщини»²⁷. Комісія вважала, що М. Ковенко мав усі підстави здійснювати арешти.

Утім, справа до суду не дійшла. Київ невдовзі захопили російські червоногвардійці під командуванням Михайла Муравйова.

²⁵ Шевченко Т.М. Вбивство Л. Пятакова: документи Держархіву Київської області. *Український історичний журнал*. 1990. № 4 (349). С. 95—99.

²⁶ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р.* / Упоряд.: В.Ф. Верстюк (кер.) та ін. Київ: Наукова думка, 1997. С. 74.

²⁷ Там само. С. 122.

Прийшовши до влади в Центральній Росії, більшовики за допомогою своїх військових сил послідовно «відпрацьовували» два основні напрямки: Дон і, власне, Україну. Наприкінці 1917 р. на Дону сформувався потужний осередок опору більшовикам. З фронтів Першої світової війни на Дон повертались ешелони козаків. Їхали вони здебільшого через Україну. Влада УНР не перешкоджала цим пересуванням, адже очікувала подібного сприяння (а швидше, невтручання) від інших урядів стосовно пересування українських вояків. Більшовики використали це для поширення тези про те, що українці підтримують антибільшовицькі сили на Дону. На переломі 1917—1918 рр. на сході УНР більшовики намагалися з перемінним успіхом встановити свій контроль над ключовими містами та вузловими залізничними станціями. Подекуди їм це вдавалося, в інших місцях їм успішно протистояли донські козаки.

Інший напрямок більшовицької агресії — проти УНР, на Київ та Катеринослав. Наступ на Київ вівся по залізницях: через Харків—Полтаву та Бахмач. Захищати нещодавно проголошену УНР не було кому. Чи не єдиною ефективною збройною силою в розпорядженні Центральної Ради був Гайдамацький кіш Слобідської України. Його було сформовано у грудні 1917 р. під проводом С. Петлюри.

З Києва виглядало так, що основна загроза від більшовиків насувається з Полтавського напрямку. Командувач радянських військ Володимир Антонов-Овсієнко писав, що «головний удар вирішено направити на Полтаву»²⁸. Тож Гайдамацький кіш Слобідської України рушив у тому напрямку. Впродовж кількох днів відбувалися сутички за Полтаву, Миргород, Ромодан — практично за кожну залізничну станцію. У Ромодані більшовицьке військо розділилося. Одна частина продовжила рух на Київ через Гребінку, інша вирушила на Бахмач.

Під Гребінкою стався бій, який затримав подальше просування більшовиків. Газета «Нова Рада» повідомляла: «Бої, що почалися три дні тому між українськими частинами й большевицькими в районі ст. Гребінка, ще не скінчилися»²⁹. Українські вояки розібрали залізницю. Натомість червоноармійці в Бахмачі зішлись в бою із силами Першої юнацької школи ім. Богдана Хмельницького. 18 (5) січня 1918 р. київські українські організації зустрічали тіла перших убитих на більшовицько-українській війні³⁰. За кілька днів їх було поховано на Фролівському цвинтарі³¹.

Це була прелюдія бою під Крутами. Тривожні повідомлення про ситуацію під Бахмачем та похорони загиблих збурили політично активних українців. Провід УНР не міг перекинути військо з полтавського напрямку на бахмацький. Це

²⁸ Антонов-Овсієнко В. *Записки о гражданской войне*: в 4 т. Т. 1. Москва: Высший военный редакционный совет, 1924. С. 134.

²⁹ *Нова Рада*. 1918. № 11.

³⁰ *Крути. Січень 1918 року*: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Упоряд. Я. Гаврилюк. Київ: Просвіта, 2008. С. 67.

³¹ Там само. С. 72.

означало би розпорошити сили, яких і так бракувало. Тож підкріплення під Бахмач виїхати не могло. Але зголосився щойно сформований Студентський курінь. Його основу становили студенти та нещодавні випускники столичних вишів. До куреня записалися й кілька гімназистів старших класів.

З-під Бахмача українські війська відступили до Крут. Туди ж прибув і Студентський курінь. 29 (16) січня (за дослідженням Михайла Ковальчука — 30 (17) січня ³²) відбувся бій, що увійшов до анналів української національної історії та пам'яті як символ боротьби за українську державність, приклад жертвності, відданості державі (чи ідеї державності), а також трагедії, покликаної мобілізувати націю перед загрозою зовнішньої агресії.

Про перебіг та конкретні обставини бою дослідники все ще сперечаються. Під час бою чи відразу ж після нього до більшовицького полону потрапила частина вояків Студентського куреня. Поранених більшовики відправили до шпиталю у Харків, звідки вони утекли. Решту було замордовано або розстріляно. Серед загиблих було семеро гімназистів. Їхні імена встановлено й перевірено. Це — Василь Гнаткевич, Євген Тернавський, Андрій Соколовський, Іван Сорокевич, Григорій Піпський, Павло Кольченко, Микола Ганкевич ³³. Також з'ясовано, що серед розстріляних були Микола Божинський-Божко, Дмитро Лизогуб, Олександр Попович, Володимир Шульгин, Олександр Борозенко-Конончук, Сидір Пурик-Пуриченко ³⁴. Усі інші імена, які згадують у цьому контексті, потребують додаткового підтвердження.

Після боїв під Крутами та Гребінкою більшовицькі війська впритул підійшли до Києва. У цей час провідні політики УНР задумалися над проголошенням повної незалежності України. Ситуація в державі була критичною: зі сходу наступали більшовики, вибори до Українських установчих зборів відбувалися з великими проблемами, в деяких регіонах їх перенесли або ж узагалі скасували. У Києві запроваджено стан облоги, а комендант Михайло Ковенко, як уже згадувалося, заарештував групу членів Центральної Ради, які готували державний переворот. Тим часом політики пишуть, а преса обговорює проекти конституції, земельного закону та закону про національно-персональну автономію. Досягнуто перемир'я на німецькому фронті. Українська мирна делегація стала повноправним учасником переговорів у Бересті з представниками держав Четверного союзу, які вимагали визначення державного статусу УНР.

Саме в таких умовах 22 (9) січня до Центральної Ради було подано три проекти Універсалу: Михайла Грушевського, соціал-демократів (Володимира Ви-

³² Ковальчук М. Бій під Крутами: відомі й невідомі сторінки. *Історична правда*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2014/01/29/141189/> (дата звернення: 20.11.2020).

³³ Дворянин, попович та селянський син (штрихи до біографій загиблих під Крутами у січні 1918 року) / Упоряд. В. Скальський. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.* 2011. Вип. 6. С. 389—408.

³⁴ Скальський В. Остаточного списку розстріляних під Крутами не складено. *Likbez*. Історичний фронт. URL: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-ostatocznego-spisku-rozstrilyanih-pid-krutami-ne-skladeno.html> (дата звернення: 20.11.2020).

ниченка) та есерів (М. Шаповала і М. Солтана). Очолювані С. Єфремовим соціалісти-федералісти були проти, вважаючи, що «новий акт, якщо його буде видано, тільки ще раз стрясе без жадної потреби повітря, ще раз зіб'є порожню піну на поверху нашого життя, яка хутко розійдеться, не лишивши по собі ніякого твердого сліду»³⁵. У ході дискусій за кілька днів виробили узгоджений варіант, який було поставлено на поіменне голосування 24 (11) січня 1918 р. У засіданні брали участь 49 членів Ради, з них 39 — за (українські фракції), чотири — проти (меншовики і Бунд) і 6 утрималися (російські есери, Поалей Ціон, Єврейська соціалістична робітничка партія та революційна фракція Польської партії соціалістичної)³⁶. Україну було проголошено «самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу». Тоді здавалося, цього можна досягти через компроміси й тісну співпрацю солідарних політичних сил.

Берестейський мир та світ після нього. 10 лютого 1918 р. українські та німецькі газети радісно повідомляли про мир. Польські газети того ж дня вийшли з траурними передовицями. А напередодні, 9 лютого (27 січня) 1918 р. у Бересті між Українською Народною Республікою з одного боку та Австро-Угорщиною, Німеччиною, Болгарією та Туреччиною з іншого було підписано мирний договір.

Гасла, що обіцяли завершення війни, були одними з найпопулярніших у 1917 р. Вимога миру звучала на всіх більш-менш поважних і представницьких форумах. Утім, до більшовицького перевороту в Петрограді українські політики вважали, що мирні переговори має проводити загальноросійський федеративний уряд з безумовним дотриманням інтересів України. Після падіння Тимчасового уряду та проголошення Української Народної Республіки стало очевидним, що українцям про мир потрібно домовлятися самотужки.

3 грудня (20 листопада) в Києві отримали телеграму від головнокомандувача Румунського фронту генерала Д. Щербачова про укладання перемир'я на фронті³⁷. М. Грушевський терміново скликав засідання Малої Ради. Вона постановила, що «Центральна Рада приступає також до активного переведення справи миру»³⁸. До Берестя, де відбувалися більшовицько-німецькі переговори, виїхало українське представництво: М. Порш, В. Голубович, К. Мацієвич, М. Левицький, М. Любинський, О. Севрюк, а також ряд «спеціалістів у справах економічних, фінансових, торгівельних»³⁹.

9 січня 1918 р. (28 грудня 1917 р.) до переговорів у Бересті долучилася українська делегація. Німецька сторона позитивно сприйняла появу українців. Держави Четверного союзу визнали делегацію Голубовича — Севрюка повноправ-

³⁵ Єфремов С. *Публіцистика революційної доби (1917—1920 рр.)*: у 2 т. Т. 1. Київ: Дух і Літера, 2013.

³⁶ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*: у 2 т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1997. С. 102.

³⁷ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*: у 2 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. С. 573.

³⁸ Там само. С. 469.

³⁹ Там само. С. 13.

ною. Натомість керівник делегації радянської Росії Л. Троцький не зробив цього, оскільки більшовики вже проголосили УНР радянською республікою, а більшовицькі війська розпочали небезуспішну агресію проти УНР. Утім, Л. Троцький все ж заявив, що «не має жодних заперечень проти участі української делегації в мирних переговорах»⁴⁰.

Тим часом в Україні відбувалися події, про які йшлося в попередньому параграфі, — більшовики підступали до Києва, у самій столиці викрили планований антиурядовий закомунізм, а Центральна Рада врешті ухвалила IV Універсал. Після провального більшовицького закомунізму делегація УНР отримала додаткові аргументи на користь своєї правочинності. До того ж голова української делегації В. Голубович став прем'єр-міністром УНР.

Держави Четверного союзу використали переговори з українцями задля тиску на більшовиків. Особливих симпатій до українського народу вони не відчували. Мотивації Німеччини та Австро-Угорщини до підписання миру були очевидними. Чотири роки війни виснажили їх матеріально, країни переживали серйозні продовольчі кризи. Не дарма Берестейський мирний договір серед німецьких публіцистів дістав назву «Хлібний мир». Крім продовольства, Німеччина та її союзники отримували можливості перекинути війська зі Східного фронту на захід для продовження війни з Антантою. Для України ж мир був одним із наріжних каменів державної політики та передумовою державотворення, яке в умовах війни було приреченим.

Окремою вкрай гострою проблемою, що обговорювалася, був статус територій Австро-Угорщини, населених українцями. Делегація УНР порушила питання «приєднання до України Холмщини, Підляшшя й плебісциту в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні»⁴¹. Це було викликом для Австро-Угорщини. Врешті домовилися про підписання окремого секретного протоколу, де йшлося про автономний коронний край для півдавстрійської України⁴².

9 лютого (27 січня) 1918 р. у присутності великої кількості журналістів та хронікерів Берестейський мирний договір нарешті було укладено. Це була безперечна перемога української дипломатії — міжнародне визнання УНР, підтвердження миролюбних прагнень українського уряду, союз із потужним військово-політичним блоком. Сам мирний договір був пакетом з 10 документів. Пізніше окремо укладалися торговельно-економічні угоди.

Підписання мирного договору між УНР та державами Четверного союзу означало, що завдання Берестейської мирної конференції було виконано. Схід-

⁴⁰ Притуляк П.П. *Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917—1918)*. Київ, 2004. С. 60.

⁴¹ *Берестейський мир: спомини та матеріали. З нагоди 10-тих роковин. 9/II. 1918 — 9/II. 1928 р.* / Упоряд. І. Кедрин. Львів-Київ: Червона калина, 1928. С. 151.

⁴² Уська У.Р. Таємний протокол між УНР та Австро-Угорщиною від 8.02.1918 р.: проблема автентичності тексту. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2013. № 752. С. 212—218.

ноевропейський театр Першої світової війни нарешті мав юридичні підстави згорнути свої лаштунки.

Утім, залишалися і зміцнювали свою потугу більшовики. Намагаючись укласти мир будь-якою ціною, радянська делегація погодилася на всі вимоги німецької сторони, зокрема — визнати незалежну УНР. 3 березня 1918 р. мирну угоду між Росією, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Османською імперією було підписано.

Берестейський мирний договір між Україною та державами Четверного союзу припинив воєнні дії, сприяв встановленню дипломатичних відносин (за короткий час держави обмінялися посольствами), визначив взаємну відмову від контрибуцій, передбачав обмін військовополоненими та повернення біженців. Незалежна Україна отримала визнані державні кордони.

Після укладення миру УНР офіційно звернулася до своїх нових союзників по військову допомогу в боротьбі проти більшовиків. Безумовно, Німеччина та Австро-Угорщина були зацікавлені в контролі над українськими територіями, звідки мали надходити продовольство і сировина. 18 лютого розпочалася узгоджена військова операція. Німецькі, австро-угорські та українські війська наступали швидко. Більшовицькі загони відступали доволі хаотично і за невеликими винятками практично не чинили опору.

1 березня більшовиків у Києві вже не було. Вони спішно втікали, перед тим пограбувавши місто. За свідченнями очевидців, вивозилося все більш-менш цінне, що потрапляло під руки: «Картина втечі більшовиків була доволі оригінальною: здавалося, пів-міста жителів виїжджають або переїжджають на нові квартири. Візники і підводи, навантажені всіляким домашнім скарбом, — подушками, самоварами, перинами, стільцями... і все це мчалось поспіхом, під охороною одного, двох солдатів червоної армії, озброєних гвинтівками»⁴³. Не забули прихопити із собою гроші Державного банку. Грабували навіть релігійні святині — Софійський собор та Феофанівський монастир. Мости через Дніпро і кілька артилерійських складів було заміновано. Загалом газети змальовували апокаліптичну картину.

З відходом червоних військ у Києві було відновлено діяльність Комісії з охорони порядку й безпеки. Відразу ж було розпочато видачу зброї будинковим комітетам для самооборони. Завдяки цьому напругу в місті дещо вдалося знизити. За згоди німецького командування першими до столиці вступили українські підрозділи. Комендантом міста став хорунжий сердюцького полку ім. Богдана Хмельницького Власенко. Він запевнив, що військо «відає охорону міста цілком міському самоврядуванню і значить усю владу в Києві передає думі»⁴⁴.

Водночас газета «Нова Рада» опублікувала інформацію, отриману з телефонної станції: «Петлюра переказав по телефону, що він уже за кілька верстов

⁴³ Могилянський Н.М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 году). *Архив русской революции*. Т. 11. Москва: Терра — Политиздат, 1991. С. 74—105.

⁴⁴ *Нова Рада*. 1918. № 25.

від Києва, щоб людність поставилась до цього спокійно і відбирала б награбоване від більшовиків»⁴⁵. Чи дійсно С. Петлюра виступив з таким закликком, і якщо так, то чи не було перекручено зміст його слів? Навіть якщо командир Гайдамацького коша Слобідської України і зробив таку заяву, то швидше за все мав на увазі недопущення вивезення з Києва цінностей, награбованих більшовиками. Хоча, звісно, не можна відкинути, що С. Петлюра вдався до популізму. Гасло «відбирати награбоване» відповідало настроям населення (але не його інтересам). І щоб створити враження про себе як про радикального діяча, який задовольняє прагнення киян, С. Петлюра міг видати таке розпорядження. Але в такому разі він не прорахував наслідків. Як би там не було, слова «відбирати награбоване» пролунали, і вкладено їх було, найімовірніше поза його волею, в уста С. Петлюри.

Стероризоване і значною мірою деморалізоване суспільство кинулося виконувати цей заклик. Хвиля суспільної екзальтації, як було вже неодноразово, спрямувалася передусім проти євреїв. До погромів не дійшло, але випадків самосуду було чимало. За кілька тижнів більшовицької окупації України у населення склався стійкий образ більшовика-єврея: «всі красногвардійці були євреї»⁴⁶. Однак лунали й застереження проти огульного звинувачення єврейства. Один із публіцистів — А. Ніковський (Яринович) — у ті дні писав: «З того, що Шапіро був отаманом, Рахштейн — комісаром преси, Крицберг — фінансів, Ізраїль Кулик — писарем, Чудновський городським комісаром, ще не слідє, що винні взагалі євреї»⁴⁷.

Масштаби та наслідки самосудів у пресі й чутках перебільшувалися. Випадки розправ над більшовиками та євреями жваво обговорювалися обивателями, що формувало негативний образ української влади. До того ж невдовзі виявилось, що «багато грабіжників мають посвідчення вільного козацтва»⁴⁸, масово поширювалися чутки про розстріли й арешти, вчинені українським військом⁴⁹. Зрештою владі довелося докласти чимало зусиль, аби переконати громадян, що вільні козаки не мають стосунку до розправ. Міський голова писав розпачливі листи до командира Вільного козацтва Києва отамана О. Данченка, осібного коменданта Києва К. Прісовського, військового міністра О. Жуковського з проханнями відновити порядок⁵⁰. Військове керівництво видавало накази про припинення незаконних розправ. Державні та громадські органи закликали не допускати «ніяких актів насильства й помсти над ким би то не було»⁵¹. Вільне козацтво і Чорний курінь через пресу запевняли про свою непричетність до самосудів та розстрілів⁵². Проте громадськість і надалі була переконана, що погроми здійснювали «українці».

⁴⁵ Там само. № 24.

⁴⁶ Там само. № 28.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. № 24.

⁴⁹ Там само. № 25.

⁵⁰ Там само. № 26.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. № 28.

Навіть почесний отаман Вільного козацтва П. Скоропадський у своїх спогадах зазначав, що Особливий козачий відділ при військовому міністерстві на чолі з А. Певним «роздавав зброю без пуття всякому зброю, який звичайно ні про яке військове діло навіть і думати не хотів, а творив безчинства та всяку шарпанину іменем Вільного козацтва, тільки дискредитуючи останнє»⁵³.

Тож, як написав у своїх спогадах проф. М. Могилянський: «Українці-патріоти дозволили собі розкіш деяких диких ексцесів»⁵⁴. Проте ці ексцеси виглядали досить безневинно на фоні більшовицьких безчинств (хоча це не може слугувати виправданням).

Для розслідування чуток про розправи над євреями було створено «Дослідчу комісію при штабі осібною коменданта м. Києва». Невдовзі з'ясувалося, що чутки значно перебільшені. Комісія виявила, що всього після відступу з міста більшовиків було затримано 264 особи, з них 189 — звільнено, 53 — передано до карного відділу і 22 — заарештовано⁵⁵. Подібна ситуація, можливо, лише в інших масштабах та проявах спостерігалася по всій УНР. Про складну криміногенну ситуацію, наприклад, у Полтаві пише історик В. Ревегук: «Відступаючі червоні війська, а разом з ними і кримінальні злочинці, грабували військові склади, магазини і приватні помешкання мирних жителів. У приміських селах червоногвардійці забирали усе, що потрапляло під руку: худобу, птицю, хліб, підводи»⁵⁶.

Великого розголосу набули події на залізничній станції Ромодан. Вільні козаки, що перебували там з метою охорони кількох потягів, розпочали бешкети. Їхніми жертвами ставали переважно євреї. Так, 8 квітня за звернення «товариш» вільні козаки побили різкими двома громадян єврейської національності, кількох пограбували. У містечку Сенча було заарештовано та розстріляно без судового слідства 29 більшовицьких симпатиків⁵⁷. На залізничних коліях поблизу Ромодана та Гребінки неодноразово знаходили тіла євреїв, яких викидали з потягів. Ці події стали предметом спеціальної інтерпеляції членів Центральної Ради Г. Гроссмана та М. Шаца до військового міністра та міністра внутрішніх справ.

Поза великими містами українське військо відчувало доволі прихильне ставлення населення. Після більшовицького терору армія УНР виглядала визволителькою. Жителі Керчі сприйняли загін місцевих прикордонників, який зорганізувався щойно після втечі більшовиків, за українське військо: «зібрався величезний натовп... люди кричали «Ура!», цілували солдат і взагалі висловлювали надзвичайну радість»⁵⁸.

⁵³ Скоропадський П. *Спогади: кінець 1917 — грудень 1918*. Київ-Філадельфія, 1995. С. 101.

⁵⁴ Могилянський Н.М. Трагедія України (Із пережитого в Києві в 1918 році). *Архів руської революції*. Т. 11. Москва: Терра — Политиздат, 1991. С. 74—105.

⁵⁵ *Нова Рада*. 1918. № 33.

⁵⁶ Ревегук В. *Полтавщина в перший рік Української революції. Доба Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.)*. Полтава: АСМІ, 2007.

⁵⁷ Там само. С. 156.

⁵⁸ Кришевський Н.Н. В Криму (1916—1918 г.). *Архів руської революції*. Т. 13. Берлін, 1924. С. 71—124.

Водночас спостерігалася деяка настороженість через появу німецьких чи австрійських солдатів. М. Грушевському доводилося неодноразово пояснювати причини приходу німців в Україну, було навіть видано спеціальну брошуру з промовистою назвою «Чого німці прийшли в Україну?». Однак уже в перші тижні перебування військ союзників на українській території сталися численні конфлікти з місцевим населенням, насамперед через вилучення продовольства та фуражу. Умови перебування армій Центральних держав в Україні не було визначено жодним з договірних документів.

Звільнення України від більшовиків тривало з 18 лютого до 8 травня 1918 р., коли імператор Вільгельм II віддав наказ про припинення наступу після зайняття Ростова-на-Дону. Штаб німецьких військ фельдмаршала Г. Айхгорна розмістився у Києві, а австро-угорських військ під командуванням фельдмаршала А. Крауса — в Одесі. Посольства очолили відомі дипломати — барон А. Мумм і граф Й. Форґач. Вся діяльність військових і дипломатів була спрямована на отримання з України обумовлених договорами обсягів продовольства й сировини.

Вже перші кроки співпраці показали управлінську недієздатність уряду В. Голубовича. Весняна посівна кампанія опинилася від загрозою зриву, і Г. Айхгорн змушений був видати наказ «Про засів полів», який спричинив загострення відносин з Центральною Радою. Німці, а згодом і австрійці вдалися до поширення юрисдикції військово-польових судів на громадян УНР, практикуючи їх арешти, езекуції, вислання і розстріли. Незважаючи на спротив лівих фракцій рейхстагу, вагання МЗС і відомства канцлера, Г. Айхгорн і В. Гренер переконали Генеральний штаб і кайзера в нагальній потребі зміни українського керівництва. Спершись на правоконсервативні власницькі кола, невдоволені соціалістичними експериментами Центральної Ради, і заручившись згодою генерала Павла Скоропадського очолити новий уряд, німецьке командування інспірувало наприкінці квітня державний переворот. Позбавлена суспільної підтримки Центральна Рада фактично саморозпустилася.

Проголошена III Універсалом Українська Народна Республіка проіснувала 160 днів — від 7 (20) листопада 1917 р. до 29 квітня 1918 р. Центральну Раду незмінно очолював соціаліст за переконаннями науковець і політик Михайло Грушевський. Посаду голови уряду послідовно обіймали соціалісти Володимир Винниченко та Всеволод Голубович. Багатопартійну палітру репрезентували понад 30 осіб, які займали міністерські посади. В уряді діяла низка незвичних для тогочасних європейських держав органів — міністерства великоруських, єврейських, польських справ.

За час існування УНР Центральна Рада ухвалила ряд основоположних законів. Серед найбільш знакових — IV Універсал, яким проголошено повну самостійність УНР. Важливими також були закони, спрямовані на утвердження національної державності: «Про зміну назв земських інституцій», «Про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального та Апеляційного судів», «Про прокурорський нагляд на Україні», «Тимчасовий закон про флот УНР»,

«Закон про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів», «Закон про громадянство УНР», «Закон про покарання всіх учасників війни проти Української Держави», «Закон про запровадження української мови у банківській і торговій сфері». Затверджено Державний Герб і Державну Печатку. У лютому 1918 р. Україна перейшла на новий стиль літочислення та середньоєвропейський час.

Внаслідок більшовицької агресії на межі 1917—1918 рр. уряд УНР втратив контроль над більшістю своїх територій і відновив його в лютому—квітні за допомогою запрошених німецьких та австро-угорських військ. Українці дізналися, що таке зрада, до чого призводить прагнення нейтралітету і ризиковані компроміси з непримиренним ідеологічним ворогом.

Було укладено Берестейські мирні угоди з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Османською імперією — перші мирні договори під час Великої війни, які засвідчили міжнародну правосуб'єктність УНР. Однак тримісячний альянс із застарілими європейськими монархіями завершився фіаско молодій демократичній республіки. На зміну їй прийшов авторитарний режим, вбраний у шати давньоукраїнської гетьманської традиції і підпертий мілітарною силою тих самих союзників.